

Олий Таълимда Инклюзив Таълим: Асосий Муаммолар Ва Ечимлар

Барно Бердиева

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутати,
мустақил изланувчи

Аннотация: Мақолада олий таълим тизимида инклюзивликнинг назарий асослари, халқаро тажриба ва Ўзбекистондаги амалиёти таҳлил қилинган. Ногиронлиги бор талабалар, хотин-қизлар, ижтимоий ҳимояга муҳтож тоифалар ҳамда тил тўсиқлари масаласи ёритилган. Шунингдек, инклюзив таълимга тўсқинлик қилаётган омиллар ва уларни бартараф этиш йўллари кўрсатилган. Хулоса қисмида олий таълимда инклюзив муҳит яратишнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти асослаб берилган.

Калит сўзлар: Инклюзив таълим, олий таълим, ногиронлиги бор талабалар, гендер тенглиги, тил тўсиқлари, ижтимоий адолат, халқаро тажриба.

Инклюзив таълим – бу таълим тизимининг ҳар бир талабани унинг индивидуал имконияти ва имконияти чекланганлиги даражасидан қатъи назар қамраб олиши, уларга тенг ҳуқуқ ва имкониятлар яратадиган ёндашувдир¹. UNESCOга кўра, инклюзив таълим таълим тизимини барча ўқувчиларга етиб бориш қобилиятини кучайтириш жараёни сифатида қаралади ва “билим бериш барча учун” (Education for All) муҳим стратегик йўналишидир. Бундан ташқари, уни инсон ҳуқуқи ва адолатга асосланган таълим сифатида кўриб чиқиш керак. Ўзбекистондаги ишланмаларда инклюзив олий таълим «фарқларни тан олувчи, камситилишни инкор этувчи ҳамда ҳамма учун тенг имкониятлар ва фойдаланиш ҳуқуқини рағбатлантирувчи олий таълим амалиётлари» деб таърифланади.

Асосий принциплар – таълим беришда тенглик, бадалмас (барча учун очик) муҳит, ҳар бир талабанинг эҳтиёжини инобатга олиш, ота-оналар ва жамият иштирокини кучайтириш, ҳамда барча даражадаги педагог ва раҳбарларнинг малакалари оширишни ўз ичига олади. Инклюзив олий таълим босқичида барча талабалар – ногиронлиги борлар ва бўлмаганлар, турли жамият тоифалари вакиллари бир жамланма муҳитда ўқиш имкониятига эга бўлса, университетлар фаолиятида кўп қиррали ижтимоий ва маданий шароит яратилади. Масалан, Ўзбекистонда инклюзивлик олий ўқув юрларининг ўқув-илмий ва маданий ҳаётига катта таъсир кўрсатувчи, уларнинг маҳаллий, миллий ва халқаро институционал мавқеини оширишга қаратилган муҳим лойиҳа деб таърифланади. Ижтимоий интеграция натижасида қуйидагича афзалликлар яратилади:

1. Истеъдодли талабаларни жалб қилиш ва ўз салоҳиятини юзага чиқаришда рағбатлантириш;
2. Барча учун инклюзив маданият яратиш ва дискриминацияни камайтириш;
3. Талабаларнинг фаровонлиги ва соғлом муҳитини қўллаб-қувватлаш;

¹ Алехина С.В., Семаго Н.Я., Фадинова А.К. Инклюзивное образование. Москва: Центр «Школьная книга», 2010; Выпуск 1.

4. Инновация ва янгиликларни қўллаб-қувватлаш (турли фикрлар ва ёндашувлардан фойдаланиш);
5. Жамиятдан турли фикр ва ғояларни олиш, жиҳози, талабалар ва ходимлар учун янги имкониятлар очиш;
6. Олий таълим ва бошқа ҳамкор ташкилотлар ўртасида ўзаро алоқаларни чуқурлаштириш. Умуман олганда, инклюзивликни олдий таълим тизимига тадбиқ этиш университетлараро рақобатни кучайтириб, барча фуқароларнинг таълимга киришини таъминлаш, ижтимоий мобиллик ва барқарор ривожланишни оширишга хизмат қилади. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда қатор имкониятлар ногиронлиги бор талабалар, аёл-қизлар ва кам таъминланган оилаларга яратилмоқда. Масалан, ногиронлиги I ва II гуруҳга мансуб талабаларга давлат стипендиясига 50 % устама қўшилиб тўланади. Бу ғоя асосида, уларнинг ҳар ойда оладиган стипендия миқдори сезиларли даражада оширилди.

Шунингдек, бу талабалар турар жой масаласида ҳам афзал руйхатда туради: олий таълим муассасалари ётоқхоналарига кирадиганлар орасида I–II гуруҳ ногиронлиги бор талабалар устувор қабул қилиниши белгиланган. Шу каби, давлат гранти ва тўлов-контракт асосида ўқийдиган ногиронлиги бор талабаларнинг таълим маблағи ҳам алоҳида бошқарувчи маблағлар ҳисобидан қопланиши йўлга қўйилган, яъни улар учун контракт тўловлари давлат бюджети ҳисобига таъминланади. Хотин-қизлар учун ҳукумат томонидан кўплаб имтиёзлар белгиланган. Масалан, ижтимоий эҳтиёждаги аёл-қизларга базавий тўлов-контракт асосида кириш учун махсус квота ажратилган, ва уларнинг контракт пули маҳаллий бюджет манбалари ҳисобига тўлаш тизими йўлга қўйилган. Магистратурада таҳсил олаётган барча хотин-қизларнинг контракт тўловлари давлат бюджети томонидан ҳар йили молиялаштирилиб келмоқда. Шунингдек, олий таълимга киришда малакали аёллар учун ҳам турли дастурлар тузилган (масалан, 5 йиллик меҳнат стажи асосида ўқиш имконияти). Кам таъминланган кишлоқ ёки шаҳар оилаларидан чиққан талабалар учун ҳам давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чоралари мавжуд. Жумладан, «Темир дафтар», «Аёллар дафтари» рўйхатларидаги ижтимоий ҳимояга муҳтож оилалардан чиққан талабалар турли имтиёзлар (масалан, ётоқхонада афзал қолдириш, мақсадли стипендиялар) олишади. Ўзбекистонда инклюзив таълим тизимини ривожлантириш учун янги қонунчилик ва ташкилотчилик чоралари кўрилмоқда. Масалан, 2023 йилда «Таълим тўғрисида»ги қонуний янги таҳрири қабул қилинар экан, унда илк бор «инклюзив (ўйғунлаштирилган) таълим» тушунчаси киритилди. Шунингдек, олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги ҳузурида Миллий Инклюзив университет бўйича ишчи гуруҳ (ИУИГ) тузилди. Бу гуруҳ олий таълим муассасалари стратегияларида инклюзия принципларини жорий этиш, ўқув дастурларини мослаштириш ва талабаларни қўллаб-қувватлашга оид миллий чора-тадбирларни мувофиқлаштириш вазибаларини олиб бормоқда. Аммо амалий томонлар етарли даражада амалга оширилмаган. Кўплаб олий ўқув юртлари ва университетларда ногирон талабалар учун тўлиқ мос гуруҳлар ҳали тўлиқ яратилмаган. Масалан, биноларнинг кўпида арбачага мос путурли йўлак, эшик кенгликлари ва махсус жиҳозлар кам, бу ногирон талабалар учун катта тўсиқдир. Хусусан, кадрлар ҳажми етарли эмас: корригувчи педагоглар, таржимачи-талқинчи ва махсус мураббийлар тайёрланиши ва жалб этилиши керак. Ижтимоий ҳамжамият орасида инклюзивлик ғоясига тушунтирув ишлари олиб борилиши лозим. Шунингдек, қонунчиликда белгилаб қўйилган ҳуқуқлар ва бепул хизматлар бозорда ижро этилмаган ҳолда қолмоқда. Масалан, ижтимоий имтиёзларга эга ногиронлиги бор талабалар учун давлат гранти ва кредитлар, шунингдек таълим кредитлари бўйича қулайликлар каби чора-тадбирлар мавжуд бўлса-да, улар тўлиқ шаклда амалиётга жорий қилинмайди ёки маълум талабларга боғлиқ². Шунини ҳам қайд этиш жоизки, бутун жамиятда инклюзивлик масалаларига оид илм-фан ва ахборот етарли эмас.

² Беленкова Л.Ю. Инновационные подходы к образованию детей с ограниченными возможностями здоровья: от интеграции к инклюзии. Интеграция образования. 2011; 1. С.6

Халқаро тажрибадан келиб чиқиб, керакли мониторинг тизимлари, ахборот порталлари, ва умуман жамоатчилик билан мулоқот самарадорлигини ошириш лозим. Дунё мамлакатларининг аксариятида инклюзив олий таълим афзаллик бўлмиш мақсад сифатида белгиланган. Жаҳон Таълим Ислохотлари институти (UNESCO-IESALC) маълумотларига кўра, миллий стратегик режалари мавжуд мамлакатларнинг 70%ида олий таълимда инклюзия асосий вазифалардан бири саналади. Айниқса, Марказий Осиё, Ғарбий Европа ва АҚШда инклюзивликнинг аҳамияти катта, уларнинг барчасида бу йўналиш давлат дастурлари ҳужжатларида акс эттирилган. Масалан, Францияда 2012 йилдан бери «Инклюзив университетлар хартияси» ва миллий мониторинг қўмитаси яратилди. Жорий ҳисоботларга кўра, бу саъй-ҳаракатлар натижасида ногиронлиги бор талабалар қатори 5 йилда 30%га кўпайган (ҳозирги кунда тақрибан 40 000 нафар). Франциянинг тажрибаси шуни кўрсатадики, барча таълим жараёнлари, таълим муҳити, таълим мазмуни ва ёрдам чоралари (педагогик ва техник ёрдам, имтиёзлар) тўлиқ инклюзив қилинади. Европа Иттифоқи ҳам барча 27 аъзо-давлатга таълимда тенг имконият, қийин аҳволдаги талабаларни қўллаб-қувватлаш чораларини жорий этишни маслаҳат беради: масалан, кириш, таълим ва баҳолаш жараёнини кенг қамровли ташкил этиш, талабаларга менторлик ва ўқув консултацияларини йўлга қўйиш, талабаларни куррикулум билан бемалол ишлашлари учун қулай шароит яратиш каби чоралар кўзда тутилган³. Шу тариқа, халқаро амалиётда сиёсатчи ва университет раҳбарлари доимо кенг жамоатчилик билан ҳамкорликда қарорлар қабул қилмоқда. Масалан, АҚШда ногиронлиги бор шахслар ҳуқуқини ҳимоя қилувчи ADA қонуни таҳтида барча олий ўқув юртлари тил, маълумот, ётоқхоналар ва имтиёзларни тенглаштиришга мажбур. Европа ИТ зўровонликнинг барча шаклларига қарши курашиш, гендер тенглиги ва социо-иқтисодий имкониятларни кенгайтириш ҳужжатлари қабул қилинган. Хулоса ўрнида, халқаро тажрибада барча даражада таълим тизимини баробарлаштиришга қаратилган сиёсатлар, молиявий қўллаб-қувватлаш, қонуний кафолатлар ва таълим муҳитини мувофиқлаштириш механизмлари жорий қилинмоқда. Инклюзив олий таълимга тўсқинлик қилувчи асосий омиллар қуйидагилар ҳисобланади:

А) Инфратузилма ва муҳит тўсиқлари – таълим муассасалари биноларида қуруқилмаган ғилдиракли арбалар учун шароитлар, шифт баландлиги, макетлар масаласи бор. UNESCO таъкидича, ногирон талабалар ханузгича биноларга киришда физик тўсиқлар ва доимий дискриминацияга дуч келмоқда. Иқтисодий ва ижтимоий камчиликлар – паст даромадли oilalardan чикқан талабалар учун таълим нархи ҳам, кундалик харажатлар ҳам жиддий тўсиқ бўлиши мумкин. Университет таълимининг қиммат бўлиши, керакли ўқув воситалари ва маслаҳатлар учун маблағ етишмаслиги имкониятларини чегаралайди. Жамиятдаги стереотиплар ва ирк-этник қарашлар – айниқса чет эллик ёки миллат вакиллари, тоталитар маънавиятимизда босимларга дуч келади; қизлар ва айрим этник гуруҳлар таълим олишда қийинчиликка тўкнашади (France surveyда кўрсатилганидек, чет эллик ёшларда дискриминация ҳис қилиш ҳолати юқори). Тил тўсиқлари – олий таълимни ўзбек ёки рус тилида олиб боради, бошқа тилда қолдиқи талабалар бутунлай бирга бўлмаслиги мумкин. Масалан, коллеж ва университетларда инглиз ва чет тилларда дастурлар сони шаклан кўпайса-да, ушбу барча талабаларга ҳам етарли даражада тилни ўргатиш ва психологик қўллаб-қувватлаш чоралари йўлга қўйилмаган. Яъни, тил тўсиғи ҳали ҳам халқаро студентлар ва миллий камсотилган гуруҳлар учун катта муаммо бўлиб қолмоқда. Мувафакқиятли таълим бериш воситалари ва кадрлар етишмаслиги – махсус ўқитувчилар, таржимачи, интернаторлик ёки ресурс марказлари олий таълим муассасаларида кам. Қизиқчиларни индивидуал ривожлантириш, ўқиув жараёнини оптималлаштириш учун зарур усуллар (универсал дизайн, дидактик адаптация, электрон воситалар) жорий этилиши керак. Шерил Бургстоллер ва Р.Кори таълим принципларини мисолида таъкидлаганидек, инклюзив таълимнинг асосий ғояси – ўқув жараёнини бир неча турда бошатиб бериш (ташвил этиш, амалга ошириш, изҳор қилиш, қизиқишлар)дир. Ушбу тўсиқларни бартараф этиш учун қуйидаги чоралар олинмоқда ва давом эттирилиши керак:

³ Екжанова Е.А. Основы интегрированного обучения: учебное пособие для вузов. Москва: Дрофа, 2008. С.67.

Б) Қонунчилик ва сиёсатни такомиллаштириш – таълим тўғрисидаги қонун ва низомларда инклюзия ҳуқуқини аниқ белгилаш, университетларнинг стратегик режаларида инклюзивликни мажбурий элемент сифатида кўрсатиш. UNESCO-IESALC тадқиқотида кўра, мамлакатлар мана шундай сиёсатни қабул қилганида, ночор гуруҳлар учун махсус грант ва квоталар жорий этиш эҳтимоли икк маҳлакка кўпайди.

В) Меҳнат ва муҳитни мослаштириш – ҳар бир олий ўқув юртида ногирон талабалар учун пандус, кўп фил, махсус жиҳозлар билан таъминот, визуал ва акустик ечимлар ўрнатиш. Харидор ва педагоглари ахборот-коммуникация технологиялари (ИКТ) воситаларидан фойдаланишга ўргатиш. Қўллаб-қувватлов хизматлар ва малакали кадрлар – университетларда ресурс марказлари, психология, маслиҳат ва коррекция бўлинмалари фаолиятини йўлга қўйиш; тил кўмаклаш, диний ва гендер маслаҳатчилари тайёрлаш⁴. Шундай кадрларни тайёрлайдиган педагогика йўналишларини кучайтириш, ҳамда инклюзивлик бўйича малака ошириш курсларини мажбурий қилиш зарур. Молиявий кўмак ва стипендиялар – ногирон ва кам таъминланган талабаларга қўшимча грантлар, талабалар кредитлари, ютуқли спорт ва илмий олимпиадалар ғолиблари учун имтиёзли даволар (оширилган стипендиялар) каби дастурларни кенгайтириш. Жумладан, икки йилда битирмай турган ва таянмайдиган талабаларга ҳам қўшимча имкониятлар бериш лозим. Жамиятда ахборот ва тарғибот ишларини олиб бориш – аҳолини инклюзив маданиятни қўллаб-қувватлашга ўргатиш, ногиронлиги бор шахсларга нисбатан салбий қарашларни юмшатиш бўйича кенг жамоатчилик муҳокамалари, оммавий ахборот воситаларида мақолалар, семинар ва форумлар ташкил этиш. Ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш (мултидисциплинар ёндашув) орқали инклюзив муҳитни ривожлантириш мумкин. Мисол учун, АҚШ ва Европа тажрибасида UDL (Universal Design for Learning) концепцияси асосида ўқув жараёнига кўпланг кўрсатишни жорий этиш тавсия қилинади. Бу шунчиликки, имконияти чекланган талабаларга ҳам белги ва кўргазмали материаллар, турлича баҳо бериш усуллари ва фаолликка бағишланган тартибларни қўллаш имкониятини яратади.

Г) Олий таълимда инклюзивликни таъминлаш – жамиятда тенг имкониятлар ва адолат ғоясини амалга оширишга хизмат қилувчи муҳим йўналишдир. Инклюзив таълим барча талабаларни, жумладан, ногиронлари, ижтимоий ёки иқтисодий жиҳатдан эҳтиёжмандлари ва бошқа камсотилган гуруҳлар вакиллари умумий таълим муҳитига тўлақонли жамлайди. Бу, ўз навбатида, университетларни ижодкорлик, яратувчанлик ва барқарор ривожланишга тортиб, ўқув жараёни сифатини оширади. Ўзбекистонда инклюзивлик бўйича қонунчилик ва ташкилотчилик босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Ўқув жараёни, муҳит ва молиявий кўмак соҳасида бир қанча қонун ва ҳужжатлар қабул қилинган, амалиётда тегишли дастурлар ишлаб чиқилмоқда. Бироқ, бу борадаги энг катта муаммо – амалий чораларнинг чекланганлиги ва рақамли мониторинг тизимининг йўқлигида. Келажакда эса Олий таълим ва давлат органлари, мутахассислар ҳамда фуқаролар жамиятини жипслаштирган ҳолда, тайёр устоз кадрлар, жорий методика ва зарур инфратузилмани ривожлантириш лозим. Шундагина инклюзив олий таълим эътиборидан кўра, ҳақиқий ижтимоий қийматга эга бўлган тизимга айланади.

Иқтибослар/Сноски/References

1. Алехина С.В., Семаго Н.Я., Фадинова А.К. Инклюзивное образование. Москва: Центр «Школьная книга», 2010; Выпуск 1. С.3.
2. Беленкова Л.Ю. Инновационные подходы к образованию детей с ограниченными возможностями здоровья: от интеграции к инклюзии. Интеграция образования. 2011; 1. С.6
3. Екжанова Е.А. Основы интегрированного обучения: учебное пособие для вузов. Москва: Дрофа, 2008. С.67.

⁴ Загуменнов Ю.Л. Инклюзивное образование: создание равных возможностей для всех учащихся. Минская школа сегодня. 2008; 6. С.6

4. Савельева, Л.П. (2018). Инклюзивное образование: теория и практика. Москва: Академия. С.11.
5. Загуменнов Ю.Л. Инклюзивное образование: создание равных возможностей для всех учащихся. Минская школа сегодня. 2008; 6. С.6